

Прынцыпы ўкладання перакладных тэрміналагічных слоўнікаў

Зыходным момантам у мове навукі, тэхнікі, культуры і любой іншай прафесійнай дзейнасці чалавека з'яўляецца тэрмін. Але тэрміналогія кожнай навукова-тэхнічнай галіны, у першую чаргу, -- складаная сістэма паняццяў, якая павінна адлюстроўваць адпаведны навуковы светапогляд. Безумоўна, для дасягнення адэкватнага адлюстравання сістэмы паняццяў пэўнай галіны ведаў у адпаведнай сістэме тэрмінаў мовы неабходны грунтоўныя веды пра асноўныя ўласцівасці тэрмінаў як спецыфічных моўных знакаў, агульныя тэндэнцыі развіцця тэрміналогіі, пра лексічна-генетычныя, лексічна-граматычныя, лексічна-семантычныя асаблівасці беларускай тэрміналогіі, пра асноўныя крыніцы, спосабы і сродкі тэрмінаўтварэння, агульныя прынцыпы развіцця і ўпарадкавання тэрмінасістэм. [1]

Да гэтага часу ў лінгвістыцы няма агульнапрынятага азначэння самога паняцця “тэрмін”. Большасць з існуючых не з'яўляюцца вычарпальна поўнымі. На падставе аналізу азначэнняў, прапанаваных у працах В.П.Даніленкі, Д.С.Лотэ, Б.М.Галавіна, Р.А.Будагава, Л.А.Антанюк, А.А.Рэфармацкага, А.С.Герда і інш., можна прапанаваць наступнае азначэнне:

Тэрмін (лац. *terminus* – ‘мяжа канец’) – слова ці словазлучэнне, якое абазначае паняцце спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці, заключае ў сабе дакладную дэфініцыю гэтага паняцця, прымяняецца ў працэсе пазнання і сістэматызацыі навуковых, прафесійна-тэхнічных аб'ектаў і адносін паміж імі.

У дачыненні да беларускай тэрміналогіі можна адназначна сцвярджаць, што яе натуральнае фарміраванне “з'яўляецца працяглым, але перарывістым” [2], таму што на працэс развіцця тэрміналагічнай лексікі ўплываюць агульныя ўмовы развіцця і функцыянавання нацыянальнай мовы.

У сучасны момант у беларускай тэхнічнай, фізічнай і матэматычнай тэрміналогіі паралельна існуюць два метадалагічныя кірункі:

- **абстрагавана-акадэмічны** (пераважае метады калькавання і запазычвання тэрмінаў з рускай мовы);
- **праектыўны** (пераважае выкарыстанне моўных сродкаў роднай мовы: “дыялектнае і гістарычнае лексікі, асаблівасцяў словаўтварэння, фанетыкі і г.д.” [3]).

Прадстаўнікі другога кірунку амаль цалкам адмовіліся ад аднабаковай арыентацыі на іншую мову і фактычна грунтуюцца на лепшых традыцыях створанай у лютым 1921 г. Навукова-тэрміналагічнай камісіі.

Такім чынам, тэрміналогію пэўных галін навукі фіксуюць розныя лексікаграфічныя выданні, канцэпцыі якіх выразна адрозніваюцца.

Адсюль і вынікаюць альтэрнатыўныя падыходы да афармлення тэрмінаў у сферы фіксацыі: *імпеданс, крытэрыі, рэйсфедар, ячэйка* (РБПС); *імпэданс, крытэр, райсфэдар, ячэя* (РБФС); *імпеданс, крытэрыі, ячэйка* (СМФТТ); *крытэр, райсфэдэр, ячэя* (ТСВМ); *крытэрыі, ячэя* (РБМС) і інш.

Аднак, тэрміналогія любой галіны нывукі павінна знаходзіцца ў дыялектным адзінстве з агульналітаратурнай мовай, як поліфункцыянальнай сістэмай. Наяўнасць тэрмінаў, адрозных па сваім моўным афармленні, негатыўна ўплывае на ўсю тэрмінасістэму. Тым не менш нельга забываць, што “літаратурная мова – гэта не толькі адносна стабільны і ўніфікаваны, але і значна дыферэнцаваны комплекс моўных сродкаў, які прадугледжвае захаванне цэлага шэрагу варыянтаў і сінанімічных спосабаў выражэння” [4], таму падзел некаторымі навукоўцамі слоўнікаў на групы па прымеце адпаведнасці нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы [5] не да канца аб’ектыўны.

Адным з істотных адрозненняў паміж метадалагічнымі кірункамі з’яўляецца падыход да перакладу на беларускую мову некаторых прыметнікавых і дзеепрыметнікавых структур.

Аўтары ТСВМ і РБФС, у адрозненне ад аўтараў РВПС, СМФТТ і інш., не ўключылі ў свае выданні неўласцівыя беларускай мове аддзяяслоўныя формы з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач- (-яч-), -ем-, -ім-*. Перавага аддаецца натуральным беларускім суфіксам *-ан-, -льн-, -оўн-* і інш.: *анулируемый – ануляваны, асоциируемый – асацыяваны, бесконечно убывающий – бясконца спадаючы, интегрируемая функция – інтэграўная функцыя, интерполируемый – інтэрпаляваны* (ТСВМ); *интегрирующий – інтэгравальны, преемственный – правааварочвальны; сетка фокусирующая – сетка фокусавальная* [РБФС] і г. д.

Істотна адрозніваюцца падыходы аўтараў слоўнікаў да словаўтварэння некаторых аддзяяслоўных назоўнікаў, прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і саміх дзясловаў. Замест суфіксу *-ірав- (-ырав-)* у слоўніках праектыўнага кірунку выкарыстоўваецца суфікс *-ав- (-яв-)*: *абстрагаваць, ізаляванне, інтэграванне, алгебрызаваць, праектаваць* (ТСВМ); *кандэнсаванне, рандамізаваць, матаванне, дыяганалізаваць* (РБФС).

У той жа час у слоўніках нарматыўна-акадэмічнага кірунку побач з суфіксамі *-ав- (-яв-)* непаслядоўна ўжываюцца і суфіксы *-ірава- (-ырава-)*: *дыфундзіраваць, аптымізаваны, дыфрагіраваць, праектаваць* (СМФТТ); *актываваць, дэградзіраваць, селектаванне, калекцыяніраванне* (РБПС).

Пры ўкладанні тэрміналагічных слоўнікаў (у тым ліку і перакладных) трэба ўлічваць некаторыя спецыфічныя асаблівасці саміх тэрмінаў.

Тэрмінасістэма ўвогуле можа разглядацца як сукупнасць спецыяльных назваў, суадносных з адпаведным колам паняццяў. Унутры сістэмы ўсе тэрміны аб'ядноўваюцца па лексічна-семантычных групах, г. зн. дзейнічае сістэмна-ўніфікуючы прынцып на парадыгматычным (грэч. *paradeigma* – ‘прыклад, узор’) узроўні. На практыцы гэты працэс праяўляецца праз выкарыстанне тыповых словаўтваральных мадэляў. Парушэнне прынцыпу сістэмнасці вядзе да непрыдатнасці ўсёй тэрмінасістэмы, бо тады самі словаўтваральныя сродкі будуць перашкаджаць ўстанаўленню семантычнай празрыстасці. [6]

Тое, што тэрміны ў межах пэўнай навуковай дысцыпліны вымагаюць дакладных дэфініцый, таксама з'яўляецца адной з асноўных іх рыс. Найбольш дакладна сувязь паміж паняццямі падкрэсліваецца: 1) значэннямі тэрмінаэлементаў; 2) сінтаксічнымі адносінамі тэрмінаэлементаў; 3) выбарам пэўных марфалагічных формаў асобных элементаў. [7] Пры гэтым тэрміны павінны быць максімальна сціслымі, але, як паказвае аналіз тэрміналагічных слоўнікаў, у тэрміналагічных спалучэннях з комплекснай намінацыяй можа быць розная колькасць кампанентаў: *хваля зваротная, вылучэнне кратных каранёў, інтэграванне з дапамогай ступеневых шэрагаў* (ТСВМ); *успышка сонечная, устаўка шрубавая трубная, утулка наканечніка рулявой цягі* (РБПС); *сімвал унутраны, сінус-пераўтварэнне Бур'е, крытэрыі Бальцмана-Кашы існавання ліміту* (РБМС).

Аналізу спосабаў дасягнення сцісласці (эліпсіс, абрэвіяцыя, замена і перанос прыкмет) прысвячаецца манаграфія Д.С.Лотэ “Краткие формы научно-технических терминов”.

Адназначнасць – адна з найбольш істотных прыкмет тэрміна. Імкненне да монасеміі адлюстроўваецца на лексічнай спалучальнасці тэрмінаў (яна больш абмежаваная ў параўнанні з агульналітаратурнымі лексемамі). У беларускай мове парушэнне прынцыпу адназначнасці праяўляецца на лексічна-семантычным і структурна-марфемным узроўні. Прычыны: існаванне аманіміі і полісеміі, разладжванне галіновай парадыгматыкі і асобныя ўплыў пры стварэнні спецыяльнай назвы. [8]

Такім чынам, можна вылучыць наступныя прынцыпы, якім павінны адпавядаць тэрміны:

- а) сістэмнасць;
- б) наяўнасць дэфініцый (для большасці тэрмінаў);
- в) дакладнасць;
- г) тэндэнцыя да монасеміі (у межах свайго тэрміналагічнага поля);
- д) сцісласць;
- е) адсутнасць экспрэсіі і стылістычная нейтральнасць.

Відавочна, што задачы сістэматызаванага апісання навукова-тэхнічнай тэрміналогіі вымагаюць вырашэння шэрагу пытанняў, звязаных

з месцам тэрміналогіі ў сістэме сучаснай беларускай мовы і з суадносінамі тэрмінаў у тэрмінасістэме. Гэтага патрабуе стан развітой мовы.

Умоўныя скарачэнні крыніц даследавання

- РБМС – Русско-белорусский математический словарь / Под ред. Я.В.Радыно. – Мн., 1993. – 239 с.
- РБПС – Русско-белорусский политехнический словарь: В 2 т. – Мн., 1997 – 1999.
- РБФС – Самайлюковіч У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. – Мн., 1994. – 302 с.
- СМФТТ – Костюкович Н.Н., Люштик В.В., Щербин В.К. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов. – Мн., 1995. – 512 с.
- ТСВМ – Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т.Сухая, Р.Еўдакіменка, В.Трацякевіч, Н.Гудзень. – Мн., 1993. – 183 с.

Бібліяграфія

1. Антанюк Л.А. Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах // Тэрміналагічны зборнік: “87 – “88 / Рэд. Л.А.Антанюк і інш. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. С. 3.
2. Антанюк Л.А. Разьліццё і задачы ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі // Тэрміналагічны зборнік: “83 / Пад рэд. Л.А.Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. С. 5.
3. Міхайлаў П.А. Ад навуковага рэдактара // Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. С. 4.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 337.
5. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Навук. рэд. А.І.Падлужны. – Мн.: Беларуская навука, 1999. С. 3-8.
6. Тамсама. С. 13-14.
7. Коршунов С.И., Самбунова Г.Г. Предисловие // Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. – М.: Наука, 1971. С. 7.
8. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. С. 11-12.